

POZNAŃSKA SZKOŁA METODOLOGICZNA – grupa badaczy skupionych wokół J. Kmity, L. Nowaka i J. Topolskiego, którzy w drugiej poł. lat 60. XX w. przedstawili oryginalny program badań nad teoretycznymi podstawami humanistyki, rozwijany intensywnie w latach 70. pod postacią badań kulturoznawczych (społeczno-regulacyjna teoria kultury), filozofii nauki (idealizacyjna teoria nauki) oraz koncepcji historii i rozwoju historycznego.

ŹRÓDŁA INTELEKTUALNE. Rozwinięcia i zastosowania idei poznańskich filozofów i metodologów znaleźć można m.in. na gruncie teorii poznania, metodologii i historii nauki, prawoznawstwa, ekonomii, teorii działań racjonalnych, teorii kultury, historiografii oraz w naukach o sztuce. W latach 60. i 70., p. sz. m. była jednym z najbardziej dynamicznie działających środowisk badawczych w Polsce.

Twórcy p. sz. m. czerpali inspiracje z trzech źródeł. Pierwszym źródłem był analityczny styl uprawiania filozofii, charakterystyczny dla filozoficznej szkoły lwowsko-warszawskiej, reprezentowany przez K. Ajdukiewicza, który w 1945 rozpoczął pracę na Uniwersytecie Poznańskim. Semiotycznymi i metodologicznymi poglądami zainspirował on swoich uczniów, m.in. J. Giedymina, Z. Czerwińskiego, Topolskiego, Z. Ziemińskiego. W podobnym stylu filozofię uprawia inny poznański myśliciel A. Wiegner, który od 1951 zaczął kierować nowo utworzoną Katedrą Logiki (od 1952 wchodziła w skład Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Poznańskiego). Drugim źródłem inspiracji były dla twórców p. sz. m. poglądy K. R. Poppera – przede wszystkim idea naturalizmu metodologicznego i hipotetyzm. Rolę intelektualnego łącznika pomiędzy myślą Poppera a rodzącą się p. sz. m. pełnił Giedymin (w latach 1961–1966 kierownik Katedry Logiki na UAM), głoszący idee hipotetystycznej teorii poznania naukowego. Trzecim źródłem inspiracji były niektóre idee materializmu historycznego i marksowskiej metodologii nauk, z których korzystali np. A. Malewski i Topolski w refleksji nad metodą nauk historycznych oraz Nowak w rekonstrukcji zasad metodologicznych stosowanych przez K. Marksa. To połączenie osiągnięć szkoły lwowsko-warszawskiej i hipotetystycznej filozofii nauki z jednej strony oraz filozofii inspirowanej myślą Marksa z drugiej, stało się wkrótce znakiem rozpoznawczym p. sz. m.

PROGRAM BADAWCZY. Po wyjeździe Giedymina do Wielkiej Brytanii, od 1966 Katedrą Logiki na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM kierował Kmity, który wywarł zasadniczy wpływ na program i styl myślowy p. sz. m. Założenia programowe sformułowane zostały w napisanej wspólnie przez Kmity i Nowaka w pracy *Studia nad teoretycznymi podstawami humanistyki* (Pz 1968). Ambicją autorów było zaproponowanie „metodologicznego modelu humanistyki”, czyli naukowo prawomocnego opisu modelowego postępowania badawczego w humanistyce. W ujęciu Kmity i Nowaka model ten ma charakter: 1) naturalistyczny, tzn. przyjmuje się, że praca badawcza humanistów respektuje takie same zasady metodologiczne, jakie obowiązują w badaniach przyrodniczych; 2) hipotetyczny – przyjmuje się, że kluczowe dla humanistyki jest formułowanie hipotez wpływających na kształt wiedzy obserwacyjnej; 3) strukturalistyczny – badacze-humanisci w ramach obserwacji bezpośredniej ujmują jedynie frg. szerszej struktury rzeczywistości, na temat której przyjmują szereg założeń teoretycznych; 4) racjonalistyczny – najważniejszym założeniem przyjmowanym w badaniach humanistycznych jest założenie o racjonalności, w świetle którego interpretuje się dziedzinę działań ludzkich. Konsekwencją przyjęcia powyższej charakterystyki postępowania badawczego w humanistyce było zaproponowanie nowatorskiej metodologicznej wykładni kategorii „rozumienia” i „interpretacji”, które okazały się sprawnymi narzędziami do opisu czynności poznawczych podejmowanych przez humanistów.

POGLĄDY GŁÓWNYCH PRZEDSTAWICIELI. W latach 70., równoległe z akceptacją powyższego programu badań w dziedzinie humanistyki, osoby związane z p. sz. m. kontynuowały pracę badawczą w trzech różnych zespołach skupionych wokół jej głównych postaci – Kmity, Nowaka i Topolskiego.

Jednym z głównych osiągnięć naukowych Kmity i jego zespołu na przełomie lat 60. i 70. było zaproponowanie koncepcji „interpretacji humanistycznej”, która z jednej strony posiada kształt dedukcyjnego modelu w rozumieniu J. H. Hempla, a z drugiej, wyróżnia ją charakter przyjmowanych przesłanek. Najważniejszą wśród nich jest założenie o racjonalności zachowania podmiotu, stwierdzające idealizująco występowanie zależności pomiędzy podjętym działaniem a wartościami (celami) zrelatywizowanymi do

wiedzy podmiotu oraz przekonaniemi na temat sposobów realizacji owych wartości. Koncepcję tę ogłosił Kmita w *Studiach nad teoretycznymi podstawami humanistyki*, a jej rozwinięcia i dalsze precyzacje zawarł w pracy *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej* (Wwa 1971).

W następnych latach Kmita sformułował koncepcję „epistemologii historycznej”, gdzie rozpatruje wiedzę naukową i humanistyczną jako rodzaj praktyki społecznej, podlegającej determinacji funkcjonalnej przez określone prawidłowości rozwoju społecznego oraz regulowanej przez normy i dyrektywy epistemologiczno-metodologiczne. Zagadnieniom tym poświęcił *Szkice z teorii poznania naukowego* (Wwa 1976) oraz *Z problemów epistemologii historycznej* (Wwa 1980).

Rozwinięciem tej koncepcji jest zaproponowany przez Kmitę system teoretyczny nazwany „społeczno-regulacyjną teorią kultury”, gdzie m.in. zdefiniowano na nowo pojęcie kultury. Kulturę w tym ujęciu traktuje się jako system przekonań o charakterze norm i dyrektyw, które przynależą do danej społeczności *S* wyodrębnionej w sposób funkcjonalny. Są tam powszechnie respektowane oraz tworzą uwarunkowania subiektywno-racjonalne dla działań funkcjonalnych względem stanu globalnego kontekstu strukturalnego tej społeczności. W koncepcji tej Kmita przedstawił również m.in. charakterystykę zmian kulturowych, czyli sytuacji, gdy system obowiązujących w społeczności *S* przekonań normatywnych i dyrektywalnych ulega zmianie, oraz wypracował konceptualne podstawy do rozróżnienia między sferą kultury symbolicznej i kultury techniczno-użytkowej. Zręby tej koncepcji zawarł w pracach *O kulturze symbolicznej* (Wwa 1982) oraz *Społeczno-regulacyjna koncepcja kultury* (napisana wspólnie z G. Banaszakiem, Wwa 1991, 1994²). W tym samym okresie liczne grono współpracowników Kmity rozwijało i stosowało elementy tego podejścia do zagadnień z zakresu szeroko rozumianej teorii kultury: zwł. teorii literatury i sztuki (A. Grzegorzczak, B. Kotowa T. Kostyrko, W. Ławniczak, A. Zeidler-Janiszewska), filozofii nauki i teorii kultury (W. Burszta, A. Pałubicka, K. Zamiara), teorii języka (T. Zgółka, W. Burszta), zjawisk obyczaju (J. Grad) i magii (M. Buchowski).

Nowak rozwijał w latach 70. zaproponowaną przez siebie „idealizacyjną teorię nauki”. W licznych publikacjach książkowych: *U podstaw marksowskiej*

metodologii nauk (Wwa 1971); *Zasady marksistowskiej filozofii nauki* (Wwa 1974); *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki* (Wwa 1977) oraz *The Structure of Idealization* (Dor 1980), próbował za pomocą metod współczesnej filozofii analitycznej zrekonstruować Hegłowsko-Marksowską metodę idealizacji. Główną ideą tej koncepcji jest założenie, że teoria naukowa nie jest ani uogólnieniem faktów, ani systemem hipotetyczno-dedukcyjnym. Przypomina bardziej karykaturę niż fotografię. Budowa teorii w nauce rozpoczyna się bowiem od zdecydowanej deformacji rzeczywistości w swym pierwszym najbardziej wyidealizowanym modelu. Następnie, ów prosty obraz badanych zjawisk stopniowo się koryguje, budując modele coraz lepiej oddające ich złożoność.

W latach 70. koncepcję tę za sprawą Nowaka i zespołu współpracowników (J. Brzeziński, A. Kupracz, K. Łastowski, W. Patryas, R. Zielińska i in.) przekształcono w wielomodelową, systematyczną teorię nauki, obejmującą wszystkie aspekty procesu naukowego. Znalazła ona również zastosowanie w licznych dziedzinach nauki, których rezultatem było zwykle rozjaśnienie metodologicznej struktury analizowanych teorii poprzez wyróżnienie założeń idealizujących, pierwszego modelu teorii i modeli pochodnych oraz jej aproksymacji. Idealizację wykorzystywano do rekonstrukcji teorii budowanych w: astronomii (W. Krajewski, Zielińska), fizyki (Nowak, I. Nowakowa, J. Such, Zielińska), biologii (Łastowski, E. Kośmicki) psychologii (Brzeziński, T. Maruszewski, E. Hornowska, M. Gaul, K. Paprzycka), ekonomii (W. Balicki, Nowak) socjologii teoretycznej (A. Klawiter, Łastowski, P. Buczkowski), socjologii historyczno-porównawczej (K. Brzechczyn), antropologii (J. Burbelka), historii (Topolski, Brzechczyn, Nowak, J. Pomorski, M. Chmara, M. Ciesielski), nauk prawnych (Nowak, A. Malinowski, Ziemiński, M. Zieliński, S. Wronkowska, Patryas), naukach inżynierskich (P. Chwalisz), pedagogiki (D. Kozówna), kryminologii (J. Konieczny), filozofii (Nowak, M. Witkowski, K. Kiedrowski, P. Przybysz).

Koncepcja ta wywołała ożywioną dyskusję w pol. środowisku naukowym, czego świadectwem może być ok. 60 artykułów polemicznych, które ukazały się w pol. czasopiśmie naukowych w latach 70.

Jako ontologiczne założenie metody idealizacji została opracowana „kategorialna interpretacja dialektyki”, obejmująca 5 coraz bardziej złożonych

modeli: model kategorii, unifikacji kategorialnej, związku międzykategorialnego, formy kategorialnej i historii globalnej. Jednym z głównych zastosowań idealizacyjnej teorii nauki był materializm historyczny. Rezultatem prac nad teorią społeczną Marksa była jej „interpretacja adaptacyjna”, opracowana przez Nowaka oraz Buczkowskiego, Burbelkę, Klawitera, Łastowskiego i in. Wg adaptacyjnej rekonstrukcji najważniejsze zależności materializmu historycznego (determinacja stosunków produkcji przez środki produkcji, nadbudowy przez bazę itd.) mają charakter adaptacyjny, a nie kazualny. W trakcie adaptacyjno-idealizacyjnej rekonstrukcji materializmu historycznego Nowak dostrzegł sprzeczność pomiędzy założeniami filozoficznymi marksizmu a jego teorią społeczną. Sprzeczność ta, nazwana paradoksem historyzmu, polega na tym, że dialektyka marksowska (przynajmniej w kategorialnej rekonstrukcji Nowaka) głosiła zmienność czynników głównych badanych zjawisk. Tymczasem Marksowski materializm historyczny utrzymuje, że siły wytwórcze i stosunki produkcji są raz na zawsze istotnymi determinantami życia społecznego we wszystkich społeczeństwach i we wszystkich okresach historycznych.

Próba rozwiązania tej sprzeczności był „nie-Marksowski materializm historyczny”. Główne tezy tej teorii zakładają, że w społeczeństwie można wyróżnić 3 niezależne od siebie podziały klasowe występujące na terenie gospodarki, kultury oraz polityki. Podstawą tych podziałów społecznych jest zawłaszczanie przez pewną mniejszość społeczną środków produkcji w gospodarce (podział na klasę właścicieli i bezpośrednich producentów), środków przymusu w polityce (podział na klasę władców i obywateli) oraz środków produkcji duchowej w kulturze (podział na klasę kapłańską i wiernych). Podziały klasowe mogą się kumulować i stąd obok społeczeństw klasowych (z trzema klasami rozdzielonymi) można wyróżnić społeczeństwa supraklasowe, w których jedna i ta sama klasa społeczna kontroluje kulturę i politykę (fasyzm) czy kulturę, politykę i gospodarkę (komunizm). Nie-Marksowski materializm historyczny zawiera interpretację historii społeczeństw klasowych cywilizacji europejskiej na przestrzeni 2,5 tys. lat: od niewolniczych społeczeństw antycznej Grecji i Rzymu do współczesnych społeczeństw kapitalistycznych europejskiego Zachodu i socjalistycznych Wschodu (najważniejsze rozwinięcia tej teorii dotyczące osobliwości rozwoju

społeczeństw środkowoeuropejskich i latynoamerykańskich zaproponował Brzechczyn).

Równolegle Nowak pracował nad antropologicznymi podstawami nie-Marksowskiego materializmu historycznego, tworząc „nie-Ewangeliczny model człowieka”, ujawniający ograniczenia racjonalistycznej koncepcji jednostki ludzkiej, która czerpie swe filozoficzne uzasadnienie z religii judeochrześcijańskiej. Wg tej koncepcji można wyróżnić 3 obszary relacji międzyludzkich. W obszarze normalnym panować ma zasada wzajemności. Jednostka odpowiada wrogością na doznawaną ze strony partnera interakcji wrogość oraz życzliwością na okazywaną życzliwość. Im jednak jednostka doznaje coraz większego zła, tym jej skłonność odpowiadania maleje. W końcowym stadium tego procesu – w obszarze zniewolenia – jednostka rezygnuje z realizacji własnych preferencji i przejmuje cudze – swojego ciemiężcy. Kiedy natomiast jednostkę spotyka coraz większe dobro, jej skłonność do odwzajemniania się takim samym dobrem maleje. W końcowym stadium tego procesu jednostka również rezygnuje z realizacji własnych preferencji, kierując się kontrpreferencjami partnera interakcji.

Na przełomie lat 80. i 90. Nowak zaczął budować system ontologii unitarnej, oparty na założeniu negatywności istnienia. Główną tezą tej koncepcji jest przekonanie, że istnieć tzn. zawierać pewien brak. Podstawowymi składnikami ontologicznej struktury (światów) są atrybuty, które mogą przybierać wartości pozytywne, negatywne i neutralne. Fundowana na tych założeniach ontologia unitarna odrzuca podstawowe założenia – uznawanej obecnie za standardową (pozytywistycznej) – metafizyki o jedyności świata, jego substancjalności i pozytywności istnienia.

Obok Kmity i Nowaka jednym z czołowych twórców p. sz. m. był Topolski, który twórczo stosował koncepcje Nowaka i Kmity w metodologii badań historycznych. Do najważniejszych dokonań Topolskiego należało opracowanie m.in. tzw. „dynamicznej koncepcji źródła historycznego”, koncepcji „wyjaśniania integralnego” i „teorii narracji historycznej”. Wg T., wyjaśnianie integralne obejmować winno zarówno struktury motywacyjne działających w przeszłości jednostek, jak i wpływ ponadjednostkowych struktur społecznych wyrażanych w postaci praw. Topolski rozwijał podejście modelowe i idealizacyjne w różnych stadiach pracy badawczej historyka,

zwracając uwagę na osobliwości zastosowania tej metody w historii. Do najważniejszych prac Topolskiego należały *Metodologia historii* (Wwa 1968, 1984³); *Teoria wiedzy historycznej* (Pz 1983) oraz *Jak się pisze i rozumie historię* (Wwa 1996, Pz 2008³). Do grona uczniów i współpracowników Topolskiego, którzy w różnych fazach swojej kariery naukowej z różną intensywnością wykorzystywali i stosowali kategorie oraz koncepty teoretyczne p. sz. m. należeli: E. Domańska, J. Pomorski, W. Wrzosek, G. Zalejko i A. Zybertowicz.

E. Świdorski, *Paradygmat interpretacyjny w filozofii nauk humanistycznych*, *Sztuka i Filozofia* 6 (1993), 51–70; L. Nowak, *Idealizacyjna koncepcja nauki. Przegląd zastosowań i rozwinięć*, *Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki* 2 (15) (1996), 11–74; tenże, *Adaptacyjna interpretacja materializmu historycznego: przegląd. Przyczynek do polskiego marksizmu analitycznego*, tamże, 4 (17) (1997), 29–69; *Odwaga filozofowania. Leszkowi Nowakowi w darze*, Pz 2002; K. Brzechczyn, *Dynamika formacji. O Piotra Buczkowskiego koncepcji marksizmu analitycznego*, w: *Państwo, samorząd i społeczności lokalne*, Pz 2005, 389–414; tenże, *Wokół periodyzacji procesu historycznego. Od adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego do nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, w: *Filozofia na Uniwersytecie w Poznaniu*, Pz 2010, 347–370; A. Klawiter, K. Lastowski, *O łamaniu filozoficznego lodu. Od idealizacyjnej teorii nauki do metafizyki unitarnej*, w: tamże, 371–389; B. Kotowa, *Od filozofii humanistyki do filozofii jako dziedziny kultury. Główne kierunki badawcze szkoły poznańskiej od połowy lat siedemdziesiątych*, w: tamże, 309–334; K. Zamiara, *U początków p. sz. m.*, w: tamże, 283–308.

Piotr Przybysz, Krzysztof Brzechczyn